

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การศึกษาวិเคราะห์การศึกษาวิเคราะห์หัตถิพลของไตรลักษณ์ต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย : กรณีศึกษาผู้ป่วยในโรงพยาบาลกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา มีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๑) เพื่อศึกษาทัศนคติเกี่ยวกับไตรลักษณ์ ๒) เพื่อศึกษาทัศนคติชีวิตและความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาท และ ๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์หัตถิพลของไตรลักษณ์ต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย ของผู้ป่วยในโรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพงจาม จังหวัดกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา ในบทนี้จะนำเสนอตามลำดับดังนี้

๑)สรุปผล การวิจัย

๒) อภิปราย

๓) ข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้ ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยการศึกษาโดยใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ผู้วิจัยเลือกศึกษาแบบเฉพาะเจาะจง โดยเลือกผู้ป่วยในโรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพงจาม จังหวัดกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา และยินดีให้ความร่วมมือในการศึกษา จำนวน ๒๐ คน ในการสัมภาษณ์แบบเจาะลึกเป็นหลักในการให้ได้มาซึ่งข้อมูล นำข้อมูลที่ได้มาจัดระบบข้อมูล ทำการวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis)

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ แนวคิดชีวิตและความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาท

การวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดชีวิตและความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาท ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับผลของการวิจัยมีหัวข้อที่จะวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อให้ได้ผลของการวิจัยตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังนี้

ความตายในฐานะกระบวนการอย่างหนึ่งของชีวิต เป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนจะต้องเผชิญอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เป็นประสบการณ์ที่มีครั้งเดียวในชีวิต ตามมุมมองของพระพุทธศาสนา ปัญหาหรือความทุกข์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับเรื่องความตายแท้จริงก็คือปัญหาความรู้เรื่องความตาย

นั่นเอง ในทางตรงกันข้ามความตายจะไม่สามารถคุกคามหรือมีความหมายในลักษณะที่ก่อความทุกข์ได้ หากมนุษย์มีความรู้ความเข้าใจในสภาวะธรรมของความตายตามความเป็นจริง พระพุทธเจ้าตรัสว่า แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานขันธ ๕^๑ ก็เป็นทุกข์^๒

พระพุทธพจน์นี้ ยืนยันถึงเรื่องความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความพลัดพรากจากของรัก การประสบกับสิ่งที่ไม่ปรารถนา ว่าเป็นความทุกข์ของมนุษย์โดยสรุปขันธ ๕ เป็นทุกข์เรียกว่า ทุกขอริยสัจ คำสอนเรื่องอริยสัจเป็นความจริงแท้ที่ไม่มีใครปฏิเสธได้ โดยเฉพาะความตาย ซึ่งเป็นสภาวะทุกข์หรือทุกข์ประจำสังขาร คือ ชาติ ชรา และมรณะ^๓

ในพระไตรปิฎก ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าการสั่งสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์จะสอนด้วยหลักคำสอนที่เน้นในการปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ในปัจจุบันชาติ ปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ ๑๐ ประการ^๔ คือ

๑. โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยงหรือ
๒. โลกมีที่สิ้นสุดหรือ
๓. โลกไม่มีที่สิ้นสุดหรือ
๔. ชีวะก็ดวงนั้น ร่างกายก็ร่างนั้นหรือ
๕. ชีวะก็ดวงอื่น ร่างกายก็ร่างอื่นหรือ
๖. ตายแล้วย่อมเป็นที่เป็นมาแล้วหรือเกิดอีกหรือ
๗. ตายแล้วไม่เป็นอย่าที่เป็นมาแล้วอีก หรือไม่เกิดอีกหรือ
๘. ตายแล้วย่อมไม่เป็นอย่างที่เป็นมาแล้วนี้อีกก็มี ไม่เป็นก็มีหรือตายแล้วย่อมเป็นอย่างที่เป็นมาแล้วนี้อีกก็ไม่ใช่ ไม่เป็นก็ไม่ใช่หรือ

ความตาย ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดา ธรรมดา ได้กลายเป็นประเด็นปัญหาใหญ่และสำคัญ ของสังคมโลกเป็นปัญหาสากล จึงเป็นปัญหาของสังคมไทยด้วยเช่นกัน ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น

^๑ อุปาทานขันธ หมายถึง ขันธ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ขันธ์ที่ประกอบด้วยอุปาทาน ได้แก่เบญจขันธ์ คือ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณที่ประกอบด้วยอาสวะ, (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, ๒๕๔๓), หน้า ๔๓๓.

^๒ วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑, วิ.มหา. (บาลี) ๔/๑๔/๒๑.

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิจารณ์ หลักสูตรนักธรรม และธรรมศึกษาชั้นเอก**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒.

^๔ ม.ม.(ไทย) ๑๓ /๑๔๙ -๑๕๒/๑๓๒ -๑๓๕.

มูลเหตุที่เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากในปัจจุบันมนุษย์มีโอกาสจะตายอย่างสงบตามธรรมชาติน้อยมาก ด้วยเทคโนโลยีด้านวิทยาศาสตร์การแพทย์และเทคโนโลยีอื่น ๆ ที่รุดหน้าไปอย่างรวดเร็ว มนุษย์สามารถเอาชนะธรรมชาติในหลายด้าน รวมทั้งการ “ยืด” ชีวิตคนเจ็บป่วยและผู้สูงอายุ จนทำให้แพทย์ บุคลากรทางการแพทย์ และบุคคลทั่วไป คาดหวังและตั้งความหวังไว้ว่า ความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้น เมื่อได้รับการรักษาเยียวยาแล้ว จะต้องหายหรืออย่างน้อยจะต้องยืดให้ผู้ป่วยมีชีวิตอยู่ต่อไปได้ แพทย์ส่วนหนึ่งถือเป็นความล้มเหลว ถ้าผู้ป่วยที่อยู่ในความดูแลเสียชีวิตลง^๕ ถึงแม้จะได้นำการดูแลอย่างดีและเต็มที่แล้วก็ตาม ทำให้เกิดความเศร้าหมอง และบางครั้งถึงกับซึมเศร้า ไม่สามารถปฏิบัติงานต่อไปได้

๕.๑.๒ แนวคิดเกี่ยวกับไตรลักษณ์

จากการศึกษาไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทตามลำดับตั้งแต่ต้นมาแล้วนั้น สามารถที่จะสรุปได้ว่า คำสอนของพระพุทธศาสนาว่าด้วยเรื่องของไตรลักษณ์ เป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสสอนแก่พุทธบริษัททั้ง ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เป็นประจำที่เรียกว่า พุทธานุสาสนี ทรงสอนให้เห็นถึงความเป็นจริงของชีวิตไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในขั้นทั้ง ๕ เพราะเมื่อยังมีทิฐิคือความเห็นว้างสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นของเที่ยงแท้ แน่นนอน มั่นคง ก็จะมองไม่เห็นความสงบสุขอย่างแท้จริง แต่เมื่อได้

ศึกษาให้เห็นหลักไตรลักษณ์อย่างสมบูรณ์ และนำไปใช้อย่างถูกต้อง ก็จะเป็นผู้ไม่ประมาทในชีวิตเพราะกลัวต่อการกระทำที่เป็นอกุศล หันมาปฏิบัติในฝ่ายกุศล ละอายต่อความชั่วกลัวต่อบาปกรรม เนื่องจากชีวิตของบุคคลมีน้อย จึงตั้งอยู่ในความไม่ประมาท เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด มีจิตบริสุทธิ์หลุดพ้นจากอาสวะกิเลส เข้าสู่พระนิพพาน และเมื่อจะประมวลผลรวมของการวิจัยมีดังต่อไปนี้

ไตรลักษณ์ในพระไตรปิฎก หมายถึง ลักษณะ ๓ หรือ อาการ ๓ อย่าง ได้แก่ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์อันตตตา ความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน เรียกว่า สามัญลักษณ์ะ

^๕ สุมาลี นิมนานันตย์, ศาสตราจารย์แพทย์หญิง, เอกสารคัดลอกจากหนังสือ เวชปฏิบัติ วรรณ ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (งานการศึกษาต่อเนื่อง คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗), หน้า ๕๗๕ - ๖๐๑.

๑) อนิจจัง ความไม่คงที่ ความเปลี่ยนแปลง ทุกสิ่งทุกอย่างไม่คงที่ ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนแปลงไป *สุทฺธิ ธมฺมา ปวตฺตฺนฺติ* ธรรมชาติโดยแท้ย่อมเปลี่ยนแปลงไป คือมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในทางปริมาณ และในทางคุณภาพ ทุกสิ่งทุกอย่างไหลไป เปลี่ยนแปลงไป โดยเปลี่ยนแปลงจากสภาวะธรรมอย่างหนึ่งไปสู่สภาวะธรรมอีกอย่างหนึ่งเรื่อยไป จนกว่ารูปธรรมนามธรรมนั้นๆ จะสิ้นสุดยุติลงตามอายุขัยของสิ่งนั้นๆ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ เป็นปรากฏการณ์หรือความประจักษ์แห่งสภาพภายนอกของสิ่งนั้นๆ “*พหิทฺธา ธมฺมา*” ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ มีลักษณะที่แตกต่างกันสำหรับรูปธรรมและนามธรรมกล่าว คือ

รูปธรรมนั้น ความเปลี่ยนแปลงเริ่มขึ้นจาก การเกิดขึ้น (อุปจย) การเจริญสืบต่อ (สนฺตติ) การเสื่อมสลาย (ชฺรตฺตา) และการดับสูญสิ้นไป (อนิจุตฺตา) ในที่สุด

๒) ทุกขัง คือความขัดแย้งกัน ปะทะกันของธรรมชาติ ๓ ชนิด คือ ธรรมชาติที่เป็นบวกธรรมชาติที่เป็นลบ และธรรมชาติที่เป็นกลาง ธรรมชาติฝ่ายบวก (Positive aspect) หมายถึง ธรรมชาติที่เกิดขึ้นใหม่ที่กำลังพัฒนา กำลังก้าวหน้า กำลังเจริญเติบโต ธรรมชาติฝ่ายลบ (Negative aspect) หมายถึง ธรรมชาติที่เก่าแก่ ที่ล้าหลัง กำลังผุพัง กำลังเสื่อมสลาย

๓) อนัตตา บรรดาสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ในทางปรมัตถ์ให้เราได้สัมผัสและรับรู้ว่ามันมีอยู่ ในสภาพของการเป็น “สังขาร” คือ มีอยู่อย่างปรุงแต่งประกอบกันของหลายๆ สิ่งหลายๆ อย่าง มิได้มีอยู่อย่างโดดเดี่ยวสังขารนั้นๆ จึงต้องมีสัมพัทธ์กัน (Interrelation) เกี่ยวพันกัน (Interconnection) และพึ่งพิงกัน (Interdependence) ทั้งต้องถูกจำกัดด้วยกาลเวลา คือ มีอายุขัยแห่งการดับ ไม่มีสิ่งใดที่มีอยู่เป็นอนันตกาล ก็มีแต่ความว่างเปล่าหรือความไม่มีนั่นเอง จะเห็นได้ว่า ในที่สุดของสิ่งที่ลุดนั้น สิ่งที่มีอยู่จริง ก็คือความไม่มี บรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ในภาววิสัยนั้น ไม่ว่ารูปธรรมก็ดี นามธรรมก็ดี(นอกจากนิพพาน) ล้วนมีอยู่อย่างเป็น สังขาร คือ เป็นสังขตธรรม ทั้งหมดทั้งสิ้น ก็เมื่อสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่นั้น ล้วนมีอยู่อย่างเป็นสังขารที่ปรุงแต่งประกอบกัน สิ่งนั้นๆ ก็ย่อมตกอยู่ภายใต้กฎแห่ง “ไตรลักษณ์” คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ตรงตามพุทธวจนะว่า *สพฺเพ สงฺขารว อนิจฺจา* สังขารทั้งหลายย่อมเปลี่ยนแปลงไป *สพฺเพ สงฺขารว ทุกฺขา* สังขารทั้งหลายย่อมเป็นทุกข์ *สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา* ธรรมชาติทั้งหลายย่อมไม่มีตัวตนที่แท้จริง

๕.๑.๓ วิเคราะห์อิทธิพลของไตรลักษณ์ต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย:
กรณีศึกษาผู้ป่วยในโรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพงจาม จังหวัดกำแพงจาม
ประเทศกัมพูชา

๑) การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับแนวคิดชีวิตและความตายในพระพุทธศาสนา
เถรวาท ผู้ป่วยในโรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพงจาม จังหวัดกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา
ด้านนิจจัง ได้แก่ ชีวิตและความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา
ต้องปรับชีวิตให้เข้ากับสิ่งนั้น ๆ ทำชีวิตให้มีความสุข โดยไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนใช้ธรรมะ เป็น
เครื่องนำทางชีวิต ละทิ้งสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ ไม่ยึดติดกับสิ่งใด ๆ^๖ ใช้ชีวิตอย่างมีสติ และพอเพียง
รักษาศีล ๕ ปฏิบัติธรรม ทำสมาธิ^๗ ทำใจ อะไรจะเกิดก็ต้องเกิด ความแน่นอน คือ ความไม่
แน่นอน^๘ ปลงทุกสิ่งก็เท่านั้นเอง ทุกคนเกิดมาก็ต้องตาย^๙ รักษาศีล ๕ กินเจ^{๑๐} หลีกเลียงในสิ่งไม่ดี
ให้การดูแลบิดามารดา และครอบครัวตนเองให้ดีคนเราเกิดมาเป็นมนุษย์ได้ชาตินี้ ถือว่าเป็นผู้ดี
ชาติก็แล้ว ต้องปฏิบัติได้ดี เพื่อความไม่ประมาท เราควรมันสร้างชาติไว้เพื่อเป็นทุนในชาติ
หน้า^{๑๑} ทำใจให้สงบหาทางแก้ไขทุกข์ ที่เกิดขึ้น^{๑๒} ความไม่แน่นอน ความไม่แน่นอนคือความ
แน่นอน^{๑๓} ทุกอย่างเป็นธรรมชาติ ต้องยอมรับความจริง^{๑๔} ใช้ธรรมะ เป็นเครื่องนำทางชีวิต^{๑๕} ในโลก
นี้ ไม่แน่นอนและแน่นอน^{๑๖} ใช้ชีวิตอย่างมีสติ ไม่คิดร้ายกับผู้อื่น ไม่ผูกใจเจ็บ อาฆาตพยาบาท
และรู้จักการให้อภัย^{๑๗} อะไรจะเกิดก็ต้องเกิด อย่าไปคิดมากกับชีวิต^{๑๘} การเกิดดับ คือ ความไม่
แน่นอน คือ ความไม่เที่ยง ความแน่นอน คือ นิพพาน คือความเที่ยง^{๑๙} สิ่งที่เราไม่รู้ในตัวของเรา เช่น

^๖ สัมภาษณ์, นายวรรณดา นามสกุล อุ, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^๗ สัมภาษณ์, นางศรี นามสกุล สุวรรณราช, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^๘ สัมภาษณ์, นางสาวลิ้ม นามสกุล สุภาพ, วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^๙ สัมภาษณ์, นางแก้ว นามสกุล พิศรี, วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๑๐} สัมภาษณ์, นางสาวดวง นามสกุล ลินดา, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๑๑} สัมภาษณ์, นายสวน นามสกุล สุขสุคนธ์, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๑๒} สัมภาษณ์, นางหมา นามสกุล ลินดา, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๑๓} สัมภาษณ์, นายนู นามสกุล ภาณุ, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๑๔} สัมภาษณ์, นางสุข นามสกุล ลินดา, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๑๕} สัมภาษณ์, นายอุ นามสกุล บนนิ, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๑๖} สัมภาษณ์, นางสาวเจีย นามสกุล เฮง, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๑๗} สัมภาษณ์, นางนิดา นามสกุล หลี, วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๑๘} สัมภาษณ์, นางนิดา นามสกุล หลี, วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

คือ ความไม่เที่ยง ความแน่นอน คือ นิพพาน คือความเที่ยง^{๑๙}สิ่งที่เราไม่รู้ในตัวของเรา เช่น สังขาร โรคภัยไข้เจ็บ อุบัติเหตุทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ดังนั้น ชีวิตของเราจึงแขวนอยู่บนเส้นด้าย หรือความไม่แน่นอน^{๒๐} ไม่มีใครหนีความตาย ความเจ็บ ความแก่ได้ มันคือสัจจะธรรม หลีกหนีไม่พ้น ต้องยอมรับข้อนี้^{๒๑}ชีวิตย่อมมีการเปลี่ยนแปลง เป็นไปตามวิถีชีวิต^{๒๒} อะไรจะเกิดก็เป็นเรื่องของธรรมชาติ วันเวลา เป็นที่น่าแก้ไขปัญหา^{๒๓}ใช้ธรรมะเป็นเครื่องนำทางชีวิต^{๒๔}

๒) จากผลการสัมภาษณ์ ได้วิเคราะห์ถึง การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับการวิเคราะห์ไตรลักษณ์ที่มีอิทธิพลต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย: กรณีศึกษาผู้ป่วยในโรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพงจาม จังหวัดกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา **ด้านอนิจจัง**ได้แก่ ใช้ชีวิตอย่างมีสติ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้น ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ก็ต้องยอมรับให้ได้^{๒๕}ทำปัจจุบันให้ดีที่สุด และไม่ประมาณในการใช้ชีวิตเป็นสิ่งเที่ยง และยอมรับความเป็นจริง^{๒๖}ทำให้ได้ทุกสถานการณ์หมดอายุไข ก็ทำได้^{๒๗}ยอมรับได้ เพราะมันเป็นเช่นที่ทุกคน อยู่อย่างไม่ประมาทไม่ต้องคิดอะไร เพราะเป็นเรื่องธรรมชาติ เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดา^{๒๘} กาลเวลาที่ผ่านมาน่ากลับมาทบทวนข้อผิดพลาด กาลเวลาปัจจุบันนำมาข้อผิดพลาด ขอกาลเวลาที่ผ่านมา มาปรับปรุงแก้ไข แล้วกาลเวลาในอนาคตก็จะสดใส สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม^{๒๙}ยึดหลักอริยสัจ ๔ ทุกข์ สมุทัย นิโรจ มรรคคิดว่าเป็นธรรมชาติ^{๓๐} ดำเนินการตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทำให้สงบทางแก้ไขทุกข์ ที่เกิดขึ้น^{๓๑}อยู่อย่างไม่ประมาทยอมรับได้ เพราะทุกอย่างเป็นเรื่องธรรมชาติ ก็ทุกคนเป็น

^{๑๙} สัมภาษณ์, นางสาวตรา นามสกุล เสรี, วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๐} สัมภาษณ์, นางลี นามสกุล สุวรรณ, วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๑} สัมภาษณ์, นางชน นามสกุล สุมาลี, วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๒} สัมภาษณ์, นางสาวกา นามสกุล ดาเน็ด, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๓} สัมภาษณ์, นายอุ นามสกุล บุญสี, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๔} สัมภาษณ์, นางเจีย นามสกุล อยู่เซง, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๕} สัมภาษณ์, นายวรรณดา นามสกุล อุ, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๖} สัมภาษณ์, นางศรี นามสกุล สุวรรณรา, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๗} สัมภาษณ์, นางสาวลิ้ม นามสกุล สุภาพ, วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๘} สัมภาษณ์, นางแก้ว นามสกุล พิศรี, วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๒๙} สัมภาษณ์, นางสาวดวง นามสกุล ลิ้นดา, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๓๐} สัมภาษณ์, นายสวน นามสกุล สุขสุคนธ์, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๓๑} สัมภาษณ์, นางหมา นามสกุล ลิ้นดา, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

เช่นนั้น^{๓๒}รักษาศีล ทำสมาธิ ทุกอย่างเป็นธรรมชาติ ต้องยอมรับความจริง^{๓๓}มีสติ ค่อย ๆ แก้ไข ปัญหาต่าง ๆ ทำใจยอมรับให้ได้ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้น ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้^{๓๔}ทำกรรมดี ละเว้น ความชั่ว ทุกอย่างเกิดเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งสิ้น^{๓๕}ทุกสิ่ง ทุกอย่าง เป็นสิ่งที่ต้องเกิด มีเกิด ก็ ย่อมมีดับ เป็นเรื่องธรรมชาติของชีวิต^{๓๖}เป็นการเวียนว่ายตายเกิด เป็นของธรรมดา^{๓๗}ตั้งมั่นในการทำ ความดี ยึดมั่นในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นเรื่องปกติ ของมนุษย์ สัตว์ สิ่งมีชีวิตบนโลก เวลา และคำสอนของพระพุทธเจ้า ช่วยให้ยอมรับได้มากขึ้น^{๓๘}หมั่นทำความดี ละเว้นชั่ว ทำใจให้ บริสุทธิ์ ทุกอย่างเป็นอนิจจัง^{๓๙}

๓) จากผลการสัมภาษณ์ได้วิเคราะห์ถึง การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับการวิเคราะห์ ไตรลักษณ์ที่มีอิทธิพลต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย: กรณีศึกษาผู้ป่วยใน ของโรงพยาบาล กำปองจาม อำเภอเมืองกำปองจาม จังหวัดกำปองจาม ประเทศกัมพูชา **ด้านทุกข์** ได้แก่ มีสติ ค่อย ๆ แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ทำใจยอมรับให้ได้ใช้ชีวิตอย่างมีสติ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้น ไม่สามารถ หลีกเลี่ยงได้ ก็ต้องยอมรับให้ได้ ไม่ยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ^{๔๐}มีสติ เป็นสิ่งเที่ยง และยอมรับความเป็น จริง^{๔๑}ทำใจให้ได้ทุกสถานการณ์ หมดอายุไข ก็ทำใจได้^{๔๒}ตั้งสติ และหาสาเหตุและแก้ไขปัญหามา จิตใจให้สงบ^{๔๓}ชีวิตล้วนอนิจจัง แต่ก่อนจบชีวิตขอทำในสิ่งที่พิจารณาแล้วว่าถูกต้อง แต่ไม่อาจ

^{๓๒} สัมภาษณ์, นายหนู นามสกุล ภารุณ, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๓๓} สัมภาษณ์, นางสุข นามสกุล ลินดา, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๓๔} สัมภาษณ์, นายอุ นามสกุล บนนี, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๓๕} สัมภาษณ์, นางสาวเจีย นามสกุล เฮง, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๓๖} สัมภาษณ์, นางนิดา นามสกุล หลี, วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๓๗} สัมภาษณ์, นางสาวมาลีดา นามสกุล หม่า, วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๓๘} สัมภาษณ์, นางชน นามสกุล สุมาลี, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๓๙} สัมภาษณ์, นางจันทร์ นามสกุล ดานี, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๔๐} สัมภาษณ์, นายวรรณดา นามสกุล อุ, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๔๑} สัมภาษณ์, นางศรี นามสกุล สุวรรณรา, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๔๒} สัมภาษณ์, นางสาวลิ้ม นามสกุล สุภาพ, วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๔๓} สัมภาษณ์, นางแก้ว นามสกุล พิศรี, วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

ถูกใจผู้อื่น^{๔๔} ดำเนินการตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทำให้สงบบหาทางแก้ไขทุกข์ที่เกิดขึ้น^{๔๕} ฝึกจิตใจให้แข็งแรง^{๔๖} ไม่ยึดมั่น ถือมั่น กับสิ่งต่าง ๆ^{๔๗} ทุกอย่างอยู่กับบุญและกรรมของเรา

นิพพาน คือ การพ้นทุกข์ที่แท้จริง^{๔๘} เจริญจิต ทำสมาธิ ต้องใช้สติ ในการเผชิญ กับปัญหาและแก้ไข ปัญหาไม่ยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น^{๔๙} การปรับตัวเอง แก้ปัญหาค่อยเป็นค่อยไป จนกว่าชีวิต จะหาไม่ทำจิตใจให้สงบ ระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์^{๕๐} การปรับตัวเอง แก้ปัญหาค่อย เป็นค่อยไป จนกว่าชีวิตจะหาไม่ตั้งมั่นในการทำ ความดี ยึดมั่นในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นเรื่องปกติ ของมนุษย์ สัตว์ สิ่งมีชีวิตบนโลก เวลา และคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ช่วยให้ยอมรับ ได้มากขึ้น^{๕๑} อดทน เข้าใจชีวิต เตรียมตัว เพื่อไปสู่ นิพพาน^{๕๒} ยอมรับว่า ร่างกาย สังขาร ไม่ใช่ตัวตน ของเรา มีการแตกดับ เป็นธรรมดา^{๕๓} ทำบุญมาก ขอนั่งสมาธิวิปัสสนากรรมฐาน^{๕๔} หมั่นทำความดี ละเว้นชั่ว ทำให้บริสุทธิ์ ทุกอย่างเป็นอนิจจังนิพพาน คือการพ้นทุกข์ที่แท้จริง^{๕๕} ทำจิตใจให้สงบ ระลึกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์^{๕๖}

๔) จากผลการสัมภาษณ์ ได้วิเคราะห์ถึง การสัมภาษณ์เชิงลึกเกี่ยวกับการวิเคราะห์ ไตรลักษณ์ที่มีอิทธิพลต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย: กรณีศึกษาผู้ป่วยใน ของ โรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพงจาม จังหวัดกำแพงจาม ประเทศกัมพูชา **ด้านอนัตตา** ได้แก่ มีสติ ค่อย ๆ แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ทำใจยอมรับให้ได้ใช้ชีวิตอย่างมีสติ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้น ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ทำใจยอมรับ เพราะเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นกับทุกคน^{๕๗} มีสติ เป็นสิ่งที่เที่ยง และ

^{๔๔} สัมภาษณ์, นายสวน นามสกุล สุขสุคนธ์, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๔๕} สัมภาษณ์, นางหมา นามสกุล ลีดา, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๔๖} สัมภาษณ์, นางสุข นามสกุล ลินดา, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๔๗} สัมภาษณ์, นายอุ นามสกุล บนนี, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๔๘} สัมภาษณ์, นางสาวเจีย นามสกุล เฮง, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๔๙} สัมภาษณ์, นางนิดา นามสกุล หลี, วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๕๐} สัมภาษณ์, นางสาวมาลีดา นามสกุล หม่า, วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๕๑} สัมภาษณ์, นางสุภัตรา นามสกุล เสรี, วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๕๒} สัมภาษณ์, นางลี นามสกุล สุวรรณ, วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๕๓} สัมภาษณ์, นางชน นามสกุล สุมาลี, วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๕๔} สัมภาษณ์, นางสาวกา นามสกุล ดาเน็ด, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๕๕} สัมภาษณ์, นางจันทร์ นามสกุล ดานี, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๕๖} สัมภาษณ์, นางเจีย นามสกุล อยู่เซง, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๕๗} สัมภาษณ์, นายวรรณดา นามสกุล อุ, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

ยอมรับความเป็นจริง ตายอย่างมีสติ ยอมรับความจริง^{๕๘} หมดอายุไข ก็ทำได้เข้าใจชีวิต และความตาย ยอมรับเพราะคนเราจะต้องตาย^{๕๙} ทำใจยอมรับ^{๖๐} คิดเสียว่าถ้าหมดอายุไข ก็ต้องตายทุกคน มีสติ ไม่ยึดติด เพราะทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นเช่นนี้เอง^{๖๑} ชีวิตล้วนอนิจจัง แต่ก่อนจบชีวิตขอทำในสิ่งที่พิจารณาแล้วว่าถูกต้อง แต่ไม่อาจถูกใจผู้อื่น^{๖๒} ความตาย เป็นเรื่องธรรมชาติใครก็หนีความตายไม่พ้น^{๖๓} ปฏิบัติธรรม รักษาศีล ๕^{๖๔} ไม่ยึดมั่น ถือมั่น กับสิ่งต่าง ๆ^{๖๕} ทุกอย่างอยู่กับบุญและกรรมของเรานิพพาน คือ การพ้นทุกข์ที่แท้จริง^{๖๖} เจริญจิต ทำสมาธิ ต้องใช้สติ ทำใจยอมรับกับสิ่งที่จะเกิดขึ้นว่าทุกอย่างเป็นไปตามธรรมชาติ^{๖๗} การเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นของธรรมดา ของมนุษย์โลกทำบุญเยอะ ๆ มีความรักให้กับเพื่อนมนุษย์มาก ๆ^{๖๘} การปรับตัวเอง แก้ปัญหาค่อยเป็นค่อยไปจนกว่าชีวิตจะหาไม่ตั้งมั่นในการทำความดี ยึดมั่นในพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ เป็นเรื่องปกติของมนุษย์ สัตว์ สิ่งมีชีวิตบนโลก เวลา และคำสอนของพระพุทธเจ้า ช่วยให้อยอมรับได้มากขึ้น^{๖๙} อดทน เข้าใจชีวิต เตรียมตัว เพื่อไปสู่นิพพาน^{๗๐} ยอมรับว่า ร่างกาย สังขาร ไม่ใช่ตัวตนของเรา มีการแตกดับ เป็นธรรมดา^{๗๑} ทำบุญมาก ขอนั่งสมาธิวิปัสสนากรรมฐาน^{๗๒} ทุกอย่างเป็นอนิจจัง^{๗๓} ต้องปฏิบัติตนให้ละสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ ไม่ยึดติดกับสิ่งใด ๆ^{๗๔}

^{๕๘} สัมภาษณ์, นางศรี นามสกุล สุวรรณรา, วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๕๙} สัมภาษณ์, นางสาวลิ้ม นามสกุล สุภาพ, วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๐} สัมภาษณ์, นางแก้ว นามสกุล พิศรี, วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๑} สัมภาษณ์, นางสาวดวง นามสกุล ลีนิดา, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๒} สัมภาษณ์, นายสวน นามสกุล สุขสุคนธ์, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๓} สัมภาษณ์, นางหมา นามสกุล ลีดา, วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๔} สัมภาษณ์, นางสุข นามสกุล ลีนิดา, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๕} สัมภาษณ์, นายอุ นามสกุล บนนี, วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๖} สัมภาษณ์, นางสาวเจีย นามสกุล เฮง, วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๗} สัมภาษณ์, นางนิดา นามสกุล หลี, วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๘} สัมภาษณ์, นางสาวมาลีดา นามสกุล หมา, วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๖๙} สัมภาษณ์, นางสุภัตรา นามสกุล เสรี, วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๗๐} สัมภาษณ์, นางลี นามสกุล สุวรรณ, วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๗๑} สัมภาษณ์, นางชน นามสกุล สุมาลี, วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๗๒} สัมภาษณ์, นางสาวกา นามสกุล ดาเน็ด, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๗๓} สัมภาษณ์, นางจันทร์ นามสกุล ดานี, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

^{๗๔} สัมภาษณ์, นางเจีย นามสกุล อยู่เซง, วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๒.

๕.๒ อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลทั้งจากเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึกกลุ่มประชากรตัวอย่างแล้ว ทำให้ได้ข้อมูลที่จะนำมาอภิปรายวิเคราะห์ ได้ดังต่อไปนี้

๕.๒.๑ อภิปรายผลการวิจัยแนวคิดชีวิตและความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ชีวิตและความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาท ความตายปรากฏแก่ทุกชีวิตไม่เลือกเวลา หรือสถานที่ เมื่อเข้าใจในความตาย ก็ควรดำรงอยู่ในความไม่ประมาท ขวนขวายทำกิจที่ควรทำ คฤหัสถ์ไม่พึงประมาทในชีวิต ปรารถนาทำความดีต่าง ๆ ก่อนความตายมาเยือน ก็ไม่ควรประมาทในชีวิต ปรารถนาทำความเพียรเพื่อให้บรรลุถึงความสิ้นกิเลส คือการเข้าถึงพระนิพพาน แนวคิดและวิธีปฏิบัติต่อความตาย การปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับธรรมก็คือการทำทุกสิ่งทุกอย่างให้เป็นไปตามหลักแห่งธรรมชาติ ใช้สอยสิ่งของเท่าที่จำเป็น ไม่ทำลายธรรมชาติ รักษาตัวเท่าที่จำเป็น ไม่ต้องหลบสังขารหนีความตาย ให้เหตุการณ์ในชีวิตจริง คือการเจ็บป่วยในแต่ละครั้งเป็นการเรียนรู้เพื่อให้เข้าใจธรรมชาติ และอยู่กับธรรมชาติอย่างมีความสุข ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของท่าน**พุทธทาสภิกขุ** ว่าวิธีปฏิบัติต่อความตายของพุทธทาสภิกขุเป็นแนวคิดที่สอดคล้องกับธรรมชาติ พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ธรรมชาติก็คือธรรม การปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับธรรมก็คือการทำทุกสิ่งทุกอย่างให้เป็นไปตามหลักแห่งธรรมชาติ พุทธทาสภิกขุมีแนวคิดพื้นฐานที่ความประหยัด ใช้สอยสิ่งของเท่าที่จำเป็นเพื่อให้เข้าใจธรรมชาติ และอยู่กับธรรมชาติอย่างมีความสุข คำสอนเรื่องความตายของท่านพุทธทาสมีอิทธิพลต่อสังคมไทยอย่างกว้างขวาง แพทย์ยอมรับในสิทธิของผู้ป่วยมากขึ้น และทำให้มีการศึกษาเรื่องความตายอย่างกว้างขวาง^{๗๕}

^{๗๕} พระมหาวินัย ธมฺมชโย (ช่วงสำโรง), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องความตาย ตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๔ - ๑๑๖.

๕.๒.๒ อภิปรายผลการวิจัยแนวคิดเกี่ยวกับไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์เป็นอีกคำสอนหนึ่งในทางพระพุทธศาสนาที่ถือว่าเป็นหลักการที่มีความเป็นสากล ด้วยเหตุว่าหลักไตรลักษณ์เป็นการกล่าวถึงกฎเกณฑ์ธรรมดาสามัญหรือทั่วไปอันเป็นความจริงที่ไม่มีใครสามารถปฏิเสธได้ ซึ่งหลักการนี้เป็นการวางจุดยืนหรือท่าทีต่อโลกของพระพุทธศาสนาว่าสรรพสิ่งล้วนตกอยู่ในสภาพอันเดียวกัน

ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะสาม ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน (อนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา)^{๗๖}

สามัญลักษณะ ลักษณะที่เสมอกันแก่ สังขารทั้งปวง ได้แก่

๑. อนิจจตา ความเป็นของ ไม่เที่ยง
๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่มิได้
๓. อนัตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตัวตนแสดงความตามบาลี ดังนี้

สพฺเพ สงฺขาร๑ อนิจฺจ๑ สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง

สพฺเพ สงฺขาร๑ ทุกฺขา๑ สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

สพฺเพ มุม อนตฺตา๑ ธรรมทั้งปวงมิใช่ตัวตน

ลักษณะเหล่านี้มี ๓ อย่าง จึงเรียกว่า ไตรลักษณ์ ลักษณะเหล่านี้เป็นของแน่นอน เป็นกฎธรรมดา จึงเรียกว่า ธรรมนิยาม ดังพระดำรัสว่า

ตถาคต (พระพุทธเจ้า)ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้นก็ยังคงอยู่เป็นธรรมฐิติเป็นธรรมนิยามว่า

สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง

สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์

ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา^{๗๗}

ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นหลัก เปิดเผยแจ่มแจ้ง ทำให้เข้าใจง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๗๘}

^{๗๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๔๓), หน้า ๘๖.

^{๗๗} ส.ช. ๑๗/๑๒๗-๑๒๗/๘๒/๘๔.

^{๗๘} อภ.ติก. ๒๐/๕๗๖/๓๖๘.

สรุปได้ว่ากฎไตรลักษณ์เป็นกฎเกณฑ์ที่แน่นอนตายตัว เป็นกฎธรรมดาสามัญที่มีอยู่ในธรรมชาติ และสรรพสิ่งที่อยู่ในกฎเกณฑ์ของธรรมชาติไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ สรรพสิ่งล้วนตกอยู่สภาวะของหลักการนี้ด้วยเหตุว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ส่วนประกอบแต่ละอย่างล้วนประกอบขึ้นจากส่วนประกอบอื่น ๆ ย่อยลงไป แต่ละอย่างไม่มีตัวตนของมันเอง มีการเกิดดับสืบทอดกันไป ไม่เที่ยง ไม่คงที่

๕.๑.๓ อภิปรายผลการวิจัยอิทธิพลของไตรลักษณ์ต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย: กรณีศึกษาผู้ป่วยในโรงพยาบาลกำแพงจาม อำเภอเมืองกำแพง จาม จังหวัดกำแพงเพชร ประเทศกัมพูชา

๑) อิทธิพลของไตรลักษณ์ต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย ด้านอนิจจัง

ได้แก่ ชีวิตและความตายในพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้ตลอดเวลาต้องปรับชีวิตให้เข้ากับสิ่งนั้น ๆ ทำชีวิตให้มีความสุข โดยไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนใช้ธรรมะ เป็นเครื่องนำทางชีวิต ละทิ้งสิ่งทำให้เกิดทุกข์ ไม่ยึดติดกับสิ่งใด ๆ ใช้ชีวิตอย่างมีสติ และพอเพียง รักษาศีล ๕ ปฏิบัติธรรม ทำสมาธิ ทำใจ อะไรจะเกิดก็ต้องเกิด ความแน่นอน คือ ความไม่แน่นอน หลีกเลียงในสิ่งไม่ดี ให้การดูแลบิดามารดา และครอบครัวตนเองให้ดีขึ้นเราเกิดมาเป็นมนุษย์ได้ชาตินี้ ถือว่าเป็นผู้ดีชาติที่แล้ว ต้องปฏิบัติได้ดี เพื่อความไม่ประมาท เราควรมั่นสร้างควมดีไว้เพื่อเป็นทุนในชาติหน้าใช้ธรรมะ เป็นเครื่องนำทางชีวิตในโลกนี้ ไม่แน่นอนและแน่นอน ไม่มีใครหนีความตาย ความเจ็บ ความแก่ได้ มันคือสัจจะธรรม หลีกหนีไม่พ้น ต้องยอมรับข้อนี้ชีวิตย่อมมีการเปลี่ยนแปลง เป็นไปตามวิถีชีวิต อะไรจะเกิดก็เป็นเรื่องของธรรมชาติ วันเวลา เป็นที่น่าแก้ไขปัญหาใช้ธรรมะเป็นเครื่องนำทางชีวิต

๒)อิทธิพลของไตรลักษณ์ต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย ด้านทุกขตา

ได้แก่ มีสติ ค่อย ๆ แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ทำใจยอมรับให้ได้ใช้ชีวิตอย่างมีสติ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้น ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ก็ต้องยอมรับให้ได้ ไม่ยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ มีสติ เป็นสิ่งที่เที่ยงและยอมรับความเป็นจริงทำให้ได้ทุกสถานการณ์ หมาดอายุไข ก็ทำใจได้ตั้งสติ และหาสาเหตุและแก้ไขปัญหาคิดใจให้สงบ ดำเนินการตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทำใจให้สงบหาทางแก้ไขทุกข์ ที่เกิดขึ้นฝึกจิตใจให้แข็งแรง ไม่ยึดมั่น ถือมั่น กับสิ่งต่าง ๆ การพ้นทุกข์ที่แท้จริงเจริญจิตทำสมาธิ ต้องใช้สติ ในการเผชิญ กับปัญหาและแก้ไขปัญหามิยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น

ระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ยอมรับว่า ร่างกาย สังขาร ไม่ใช่ตัวตนของเรา มีการแตกดับ เป็นธรรมดา

๓) อิทธิพลของไตรลักษณ์ต่อทัศนคติเกี่ยวกับชีวิตและความตาย ด้านอนาคต ได้แก่ มีสติ ค่อย ๆ แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ทำใจยอมรับให้ได้ใช้ชีวิตอย่างมีสติ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้น ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ทำใจยอมรับ เพราะเป็นสิ่งที่ต้องเกิดขึ้นกับทุกคน ก็ทำใจได้เข้าใจชีวิต คิดเสียว่าถ้าหมดอายุไข ก็ต้องตายทุกคน มีสติ ไม่ยึดติด เพราะทุกสิ่งทุกอย่าง เป็นเช่นนี้เอง ความตาย เป็นเรื่องธรรมชาติใครก็หนีความตายไม่พ้น ปฏิบัติธรรม รักษาศีล ๕ ไม่ยึดมั่น ถือมั่น กับสิ่งต่าง ๆ ทุกอย่างอยู่กับบุญและกรรมของเรานิพพาน คือ การพ้นทุกข์ที่แท้จริง

๕.๓ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยยังไม่สามารถที่จะเจาะลึกลงไปจนถึงประเด็นย่อยๆ ได้หมด เนื่องจากการศึกษาในเรื่องไตรลักษณ์นั้น มีประเด็นอีกหลายด้านในการจะทำความเข้าใจ ดังนั้น ผู้สนใจที่ต้องการจะศึกษาวิจัยในเรื่องกฎของไตรลักษณ์แล้ว ควรจะทำการศึกษาวิจัยเพิ่มเติมในด้านต่าง ๆ ดังนี้

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

ควรจะศึกษาเปรียบเทียบในด้านการพัฒนาสังคมและชุมชน คือ

๑) ศึกษาเปรียบเทียบพัฒนาการ การศึกษาในสังคมไทยกับการเปลี่ยนแปลงตามหลักของไตรลักษณ์

๒) หลักไตรลักษณ์ที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบทางสังคม จากอดีตถึงปัจจุบัน

๓) ในด้านการปฏิบัติ หลักไตรลักษณ์ที่เป็นสัจธรรม ควรนำเข้ามาสู่การปฏิบัติอย่างจริงจังในชีวิตประจำวัน ซึ่งจะมีผลต่อผู้ปฏิบัติโดยไม่จำกัดกาลเวลา เป็นธรรมที่ช่วยประคับประคองจิตมิให้หลงไหลไปปลื้มในสิ่งที่น่าชอบใจ หรือเสียใจในสิ่งที่ผิดหวัง อันเป็นกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลงและสภาพของสังคมแบบก้าวกระโดด เพื่อจะวางใจให้เป็นกลาง ไม่ยินดียินร้ายไปตามกระแสสังคมอันสับสนและวุ่นวายด้วยอำนาจของกิเลสตัณหา

๕.๓.๓ ข้อเสนอแนะโครงการวิจัยครั้งต่อไป

ควรจะศึกษาในลักษณะ

๑) ศึกษากระแสปฏิจลสมุปบาทบนพื้นฐานของกฎไตรลักษณ์

๒) ศึกษาบุคคลตัวอย่างที่นำหลักไตรลักษณ์มาใช้ในการดำเนินชีวิต และที่สำคัญควรให้ความรู้หลักธรรมในเรื่องของไตรลักษณ์กับบุคคลให้ทั่วถึงทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นผู้สูงอายุ วัยกลางคน จนถึงคนรุ่นใหม่ วัยรุ่นหนุ่มสาว ซึ่งจะเป็นผู้นำในโอกาสต่อไป โดยอาศัยผู้นำทางพุทธศาสนา ผู้นำระดับชาติ กระทรวงวัฒนธรรม ผู้นำระดับท้องถิ่นไปจนกระทั่งถึงผู้นำครอบครัว ให้เห็นคุณค่า หรือประโยชน์ที่จะได้รับจากการศึกษาและนำไปปฏิบัติ แล้วประสบความสำเร็จอย่างเด่นชัดทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน